

Jernyei Kiss János

Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 3.

A történet vége¹

Ifjabb Josef Winterhalder a szombathelyi székesegyház szentélyének és négyezeti terének mennyezetképeit megfestve előbb Maulbertsch hírséges tanítványaként,² majd a barokk illuzionisztikus képszerkezetek kései összegzőjeként³ mutatkozott be. Amikor Szily János 1798 szeptemberében szerződést kötött vele, a négyezet már elemzett függőkupolája mellett a kereszthajó boltozatának és oldalfalainak, valamint a Szent Mihály-kápolna terének kifestésével is megbízta.⁴

A keresztházak díszítéséről négy évvel korábban, a Maulbertschsel folytatott tárgyalás során esett szó először. A püspök annak boltozatára és oldalfalaira a mellékoltárokhoz, „Szent Márton, illetve Quirinus oltárához illő históriákat” szánt.⁵ A témákat nem határozta meg közelebbről, Maulbertsch válaszlevelében a szentek egy-egy csodájának ábrázolását javasolta a boltozatokra.⁶ 1795 májusában, a festő szombathelyi látogatását, a szóbeli egyeztetést követően készülhetett a székesegyház díszítésének második, részletesebb programja, de ez a keresztházak freskóinak jeleneteiről továbbra is csak általánosságban beszél.⁷ Maulbertsch ez év decemberében írt leveléből tudjuk meg, hogy Szily rábízta a témák kitalálását. A művész a Szent Márton-oltár fölé Heraclius meggyógyítását és a bebörtönzött keresztények kiszabadítását ajánlotta, míg „Szent Quirinusról – mint írja – még nincs semmi előadnivalóm, ami megfelelő anyaggal szolgálna”⁸ A helyszínt megtekintve tehát úgy látta, hogy a mellékoltárokat két-két históriaképpel lehet kísérni, valószínűleg a végső elrendezéshez hasonlóan ő is az oldalfalakra szánta azokat. Nem tudjuk, hogy 1796-ban bekövetkezett haláláig mennyit foglalkozott ezekkel a jelenetekkel, további témajavaslatokról nem maradt fenn híradás, vázlatokat nem ismerünk

*Jernyei Kiss János PhD, egyetemi docens,
PPKE BTK Művészettörténeti Tanszék
Kutatói területe: 16–18. századi művészet
E-mail cím: jernyei@btk.ppke.hu*

*János Jernyei Kiss, PhD, associate professor
Pázmány Péter Catholic University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Art History
Areas of research: art of the 16th–18th
centuries
Email: jernyei@btk.ppke.hu*

¹ A tanulmány a 75.646 sz. OTKA-kutatás keretében készült. Az első két rész kiadási adatait lásd alább a 2. és 3. jegyzetben.

² JERNYEI KISS János: Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 1. Winterhalder mint Maulbertsch legjobb tanítványa – a szentély *Angyali üdvözlés* kompozíciója, *Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2011. 397–404.

³ Uő: Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 2. Az új kihívás: a négyezeti tér boltozatának freskója. In: „*És az oszlopok tetején liliumok formáltakat vala.*” *Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*. Szerk. Tóth Áron. Budapest, CentrArt Egyesület, 2011. 137–146.

⁴ Szily János püspök szerződése Josef Winterhalderrel, 1798. szeptember 22. Közli: KAPOSSY János: *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei*. Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922. 83, A/11 (A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudomány Egyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai III.).

⁵ Szily Maulbertschhez, 1794. március 7. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 107–108, B/II. 17.

⁶ Maulbertsch Szilyhez, 1794. március 11. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 108–109, B/II. 18.

⁷ *Entwurf der bey der Domm Kirche zu Steinamangen aunzubringenden fresco Malerey, und durch selbe vorzustellende Historie*. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 79–80, A/5.

⁸ Maulbertsch Szilyhez, 1795. december 27. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 110, B/II. 22.

róluk. Bizonyos, hogy nem is készültek, mivel Maulbertsch korábbi nagyobb ciklusai, így a pápai plébániatemplom vagy a szombathelyi püspöki palota kifestése során is az volt a gyakorlat, hogy a *grisaille*-ban megfestett, alárendelt szerepű képekről menet közben, már a kivitelezés folyamán egyeztetett a megbízókkal, akiket szinte kizárólag csak a központi freskók érdekelték, és ezeket a járulékos jeleneteket jóformán teljesen a festő belátására bízták.⁹ A Winterhalderrel 1798-ban kötött szerződés sem hivatkozik témákra, csupán „odaillő históriákat” említi, a vázlatokat még „elkészítendő és bemutatandó terveknek” nevezi, s kiköti, hogy a falakra „nem színes festékekkel”, hanem arany csúcsfényű „bassorelievo” formájában kell azokat megfesteni.¹⁰

A festő a keresztházat klasszicizáló formavilágú díszítőfestésbe ágyazva összesen tíz freskófestésű képmezővel díszítette (1. kép). Az oltárok fölött a dongaboltozat illuzionisztikus megnyitásával – feltehetően színes képként megfestve – a felhős ég látszott, amelyben angyalglória dicsőítette az oltárképeken ábrázolt szenteket (2. kép). Lejjebb, a boltozat tövében, boltíves fülkékben *grisaille* angyalcsoportok álltak, és az oltárépitmények oromzatának stukkó-

1. kép. Szombathely, székesegyház, az északi keresztházó a Szent Márton-oltárral és ifj. Josef Winterhalder *Szent Márton álma*-freskójával. Archiv fénykép, KÖH Fotótár 007.518 Nd

2. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Angyalglória Szent Quirinus mennyei jutalmával*, 1799. A szombathelyi székesegyház déli kereszthajójának elpusztult mennyezetképe. Archiv fénykép, KÖH Fotótár 007.524 Nd

angyalaihoz társulva a szentek attribútumait, illetve mennyei jutalmát tartották. Az oldalfalakra, a mellékterekbe vezető kapuk és a gyóntatószékek fölötti négyszögű mezőkbe összesen négy falkép készült: a déli kereszthajóban *Szent Quirinust Sabariába hurcolják* és *Marcellus börtönőr megkeresztelése*, az északiban *Szent Márton és a koldus* (3. kép), illetve *Szent Márton álma*. Amennyire a fekete-fehér fény-

⁹ A szombathelyi püspöki palota dísztermébe, az oldalfalakra festett *grisaille*-képeket maga Maulbertsch is „csekélységnek” nevezte: Maulbertsch levele Szilyhez, 1783. július 17. Közli: PIGLER Andor: *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*. [Budapest], Budavári Tudományos Társaság, 1922. 83. B/40.

¹⁰ Lásd 4. jegyzet.

képekből megítélhető,¹¹ Winterhalder ugyanazzal az igényességgel formálta meg ezeket a monokróm képeket, mint ami Maulbertsch nagy együtteseiben tapasztalható. Bár a jelenetek perspektivikusan szerkesztett terekben, tájakban játszódnak, a festői formálás révén a képek relief hatását keltették, ahogyan a főalakok a magas domborművekre jellemzően a laposab-

3. kép. lfj. Josef Winterhalder: *Szent Márton és a koldus*, 1799. A szombathelyi székesegyház északi kereszthajójának elpusztult falképe. Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.521 Nd

ban modellált mellékalakoktól és táji elemektől övezve plasztikusan kiemelkedni látszottak. A közölt felvételen azt is ki lehet venni, hogy az arany csúcsfényeket Maulbertsch innsbrucki mennyezetképének *grisaille* festésű részleteihez hasonlóan vonalkázó technikával vitték föl.

Ugyanebben a szerződésben esik szó először az északi kereszthajóból nyíló, a szentélytől jobbra elhelyezkedő Szent Mihály-kápolna dekorációjáról, amelynek mennyezetére az arkangyal „jól elrendezett történetét” kell megfesteni, és amelynek „vázlata még megtervezendő”.

¹¹ Amit fent a megbízóknak a freskóegyüttésekhez való viszonyáról mondtam, az utókorra is jellemző: míg a nagy mennyezetfestményekről több fotósorozat készült, a keresztház *grisaille*-jeleneteiről alig lehetett archív felvételeket találni. Jó minőségű önálló fénykép csak a 3. képen látható freskóról maradt fenn, a *Szent Márton álma*-kompozíciót a kereszthajót megőrzítő fényképeken lehet valamelyest kinagyítani (1. kép), a *Szent Quirinust Sabariába hurcolják* fényképét közli: KÁDÁR Zoltán–HORVÁTH Tibor Antal–GÉFIN Gyula: *Szombathely*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961. 130. kép (Magyar műemlékek); *Marcellus börtönőr megkeresztelését* GÉFIN Gyula: *A szombathelyi székesegyház*. Szombathely, Martineum, 1943. 22. kép.

4. kép. Ifj. Josef Winterhalter: *Az utolsó ítélet*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, mennyezetkép

A feladat pontosabb meghatározása már abban az újabb szerződésben olvasható, amelyet Szily János 1799-ben bekövetkezett halála után a székeskáptalan nevében Eölbey János kanonok kötött Winterhalderrel.¹² 500 forint fejében a festő „az oltár mellett jobbra a Szent Őrangyalt, balra Szent Rafael arkangyalt a bemutatott vázlatok alapján a fülkékben színesen, a középső ablakkal szemben pedig Jákob lajtorjáját sárga árnyalatokkal festett dombormű módjára [*in Basrilief gelb in gelb*] ábrázolva saját kezűleg elkészíti”. A megállapodás kivételesen az architektúra-festésről is rendelkezik: kiköti, hogy azokat Winterhalder segéde, Martin Michl „rajzolja meg és rendezze el”.

A kápolnában a mennyezet és az oldalfalak teljes felületét díszítőfestés és freskóképek töltik ki. Ma a fényképfelvételeken és akvarellmásokon kívül egyedül ezek jelentik a székesegyház freskódekorációjának autentikus hírmondóit. A lapos csehboltozat központi kép-

¹² Eölbey szerződése Winterhalderrel, 1800. szeptember 17. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 83, A/12.

mezőjét tematikusan a sarkok és a lunetták tarka, illetve *grisaille* festésű angyalai egészítik ki. A két oldalfal lunettájába bronzreliefet utánzó medalionok, az oltár két oldalára színes alakok kerültek, a bal oldalfalat bronzreliefet imitáló képmező díszíti, ezektől témában és formában is elkülönül a bejárati fal lunettájának monokróm festésű történeti jelenete.

A mennyezetten megfestett utolsó ítélet (4. kép) ritkán választott témát jelent a tridentinus korszak monumentális festészetében, néhány nagy példa – mint Rubens neuburgi képe – kivételével oltárképeken is elég ritka, freskókon szinte alig ábrázolták. Ez nem jelenti azt, hogy

a korszak templomdekorációinak ikonográfiai programjaiból hiányzott volna az eszkatologikus perspektíva, de a földi idő végét és Isten végső ítéletét inkább olyan képekben jelenítették meg, amelyek a földi szemek számára Isten országának eljöveteletét és azt az örök boldogságot vetítik előre, amelyben az új Jeruzsálem lakói részesednek. Ezt a mennyezetképeken legtöbbször a Szentháromság előtt hódoló mindenszentek ábrázolásai mutatják be, amelyek a Jelenések könyve látomásainak megfelelően Isten és népe egyesülését kifejező mennyei liturgiát jelenítik meg. A Szentháromság második személyét az Atya jobbán, az utolsó ítélet-jelenetekből átvett, megdicsőült Emberfiaként ábrázolják, akire az Atya rábízta az ítéletet. A kora barokk példákon a közbenjárók seregét nem ritkán – a Deésisz-csoportra emlékeztetve – Mária és Keresztelő Szent János vezeti.¹³ A végítéletre vonatkozó *Allerheiligenbild*-motívumok közé tartozik Szent Mihály alakja is, akit többnyire mérleget tartva vagy a sátn erőin győzedelmeskedve a kompozícióban kiemelt helyre állítanak.¹⁴

A barokk vallásos művészet másik, kifejezetten eszkatologikus vonatkozású témája a Lucifert legyőző Szent Mihály önálló ábrázolása volt, sőt kevés olyan ikonográfiai típust ismerünk, amely anyyira közvetlenül kapcsolódna a tridentinus korszak ellenreformációs irányához, mint Mihály arkangyal győzelme.¹⁵ A Korintusiaknak írt második levél fejt ki, hogy az ördög milyen változatos színekben képes testet ölteni: szól az álapostolokról,

az álnok munkásokról, akik Krisztus apostolainak tettetik magukat, és a sátnról, aki a világgosszág angyalának mutatja magát. Szent Pál figyelmeztetését a tridentinus képek gyakran a Krisztus aktuális ellenségeit eltipró Mihály alakjában jelenítik meg, ahogyan az angyalok

5. kép. Guido Reni után Girolamo Frezza: Szent Mihály legyőzi Lucifert. Rézmetszet. London, British Museum, ltsz. 1874,0808.1848

¹³ Giovanni da San Giovanni, Róma, Santi Quattro Coronati, apszisfreskó, 1623. Lásd: Bernd Wolfgang LINDEMANN: *Bilder von Himmel. Studien zur Deckenmalerei des 18. Jahrhunderts*. Worms, Wernersche Verlagsgesellschaft, 1994. 98–99.

¹⁴ Johann Michael Rottmayr, Salzburg, Szentháromság-templom, kupolafreskó, 1697; Martin Knoller, Neresheim, bencés apátság templom, kupolafreskó, 1773.

¹⁵ Sabine SCHNEIDER: Bayerisch-römisches Siegeszeichen: das Programm der Münchner Michaelskirche und seine zeitgenössische Rezeption aus der Perspektive der Einweihungsfestschrift. In: *Rom in Bayern: Kunst und Spiritualität der ersten Jesuiten*. Ausstellungskatalog, Bayerisches Nationalmuseum. Hg. v. Reinhold BAUMSTARK. München, Hirmer, 1997, 171–198.

az ő vezetésével nemcsak a pogányokat, hanem a protestáns prédikátorokként ábrázolt „eretnekeket” is elpusztítják.¹⁶

A szombathelyi katedrálisban azonban az arkangyal azért kapott külön kultuszhelyet, mert az ideköltöztetett vasvári társaskáptalan ősi titulusszentje volt. A püspök a kápolna oltárképéül Guido Reni közismert Szent Mihály-képe (5. kép) másolatát hozatta meg Rómából.¹⁷ A Reni-kép és az akadémikus barokk festészet több, nagy tekintélynek örvendő alkotása másolatok formájában éppen ebben az időszakban, a 18. század második felében tűnt fel nagy számban a magyarországi templomok oltárain.¹⁸ Abban, hogy Szily éppen e kompozíció másolatát helyeztette oltárra, a római barokk festészet akadémikus-klasszicizáló irányvonala iránti nagyrabecsülése is kifejeződött.

Mint fent említettem, a Winterhalderrel 1798-ban kötött kontraktusban Szily Szent Mihály történetének megfestésével bízta meg a festőt, ám az arkangyal és a gonosz küzdelmét végül a Rómában beszerzett oltárképpel jelenítették meg a kápolnában, így a mennyezetkép témája azt kiegészítve az utolsó ítélet lett. Az ábrázolás a téma archaikus formulából táplálkozik, annak a középkorban kikristályosodott ikonográfiai szabályait követi, amelyekkel Máté evangéliumának vízióit megjelenítették, s amely a tridentinus időszakban sem merült feledésbe.¹⁹ Krisztus szívárványon trónolva ereszkedik alá, a keresztet angyalok tartják mögötte, ő pedig „elküldi angyalait nagy harsonaszóval, s azok összegyűjtik választottait a négy égtáj felől” (Mt 24,31). A Bíró szavai a középkorban elterjedt formulák szerint nyitott könyvek lapjain látszanak. Az üdvözültek megszólítása Krisztus jobbán, a három gyermekangyal kezében látszik: „VENITE BENEDICTI PATRIS MEI POSSIDETE PARATUM VOBIS REGNUM A CONSTITVTIONE MVNDI. Math 25 N 34.” (Jöjjetek, Atyám áldottai, vegyétek birtokba a világ kezdetétől nektek készített országot!) A kárhozottaknak szánt szavak azonban az oltárkép miatt nem a Bíró bal oldalán, hanem alatta olvashatók: „DISCEDITE A ME MALEDICTI IN INGEM ÆTERNVM QVI PARATVS EST DIABOLO ET ANGELIS EIVS Math: 25 V: 44. (sic!)²⁰” (Távozzatok színem elől, ti átkozottak, az örök tűzre, amely a sátánnak és angyalainak készült!)

Winterhalder freskóján az ábrázolás a Jelenések könyve motívumaival egészül ki: Mária és a Krisztus jobbán szálló angyalok a győztesek jutalmával, koszorúval és palmaággal fogadják az üdvözülteket. A szívárvány alatt hét harsonázó angyal lebeg, egyik társuk alul, a képmező pereménél egy könyvet készül kinyitni, az élet könyvét, amelybe az ítéletre várók tetteit jegyezték föl (Jel 20,12). Az oltárképhez tematikusan és vizuálisan is a karddal és lángpallal ábrázolt angyalok kapcsolódnak a legszorosabban, amint nagy lendülettel alászállva vezérüket követik és a gonosz erőire készülnek lecsapni, megidézve az Apokalipszis 12. fejezetének mitikus küzdelmét, a mennyben támadt nagy harcot. Az aláereszkedő angyalok között egy csontvázat is láthatunk, a második, az örök halál jelképét, amely a kárhozottakra vár. A tridentinus korszak Szent Mihály-ábrázolásain gyakori formulát jelentett, hogy az angyalok harcában a mennyei sereget vezető arkangyalt az Atyaisten küldi harcba.²¹ A freskó révén az ol-

¹⁶ Egyik leglátványosabb példáját Matthäus Günther festette Maria Aich templomában (1734). Lásd: *Matthäus Günther (1705–1788): Festliches Rokoko für Kirchen, Klöster, Residenzen*. Hg. v. Tilman FALK–Norbert JOCHER. Ausstellungskatalog. München, Klinkhardt & Biermann, 1988. 360.

¹⁷ Eredetije: Róma, Santa Maria della Concezione, Cappella Barberini (1635). A Reni-másolat ma a sekrestyében látható, helyére pedig – miután a kápolna titulását megváltoztatták – Romanelli Mária-szobra került, amelyet a művész Raffaello *Sixtus-Madonnájának* főalakja nyomán mintázott.

¹⁸ A Szent Mihály-kép másik jelentős másolata a váci székesegyház mellékoltárán áll.

¹⁹ Yves Christe: *Das Jüngste Gericht*. Schnell & Steiner, Regensburg, 2001.

²⁰ Az idézett sor valójában a 41. vers.

²¹ Lásd Christoph Schwartz főoltárképét a müncheni jezsuita templomban (1597) és a kép nyomán készült *Trophaeum Bavarica* című metszetet: *Trophaea Bavarica: Bayerische Siegeszeichen*. Hg. v. Günter Hess. Regensburg, Schnell & Steiner, 1997.

tárképen látható angyalharc Krisztus gesztusának uralma alá került, így Winterhalder a gonosz és angyalai bukását összekapcsolta az ítélkezőnek a kárhozottakat elutasító kézmozdulatával. A kárhozottaknak szóló szavakat tartó angyalok lefelé irányuló lendülete, a kép határait át-

törő mozgása ugyancsak erősíti a freskó és az oltárkép közötti jelenetszerű kapcsolatot.

A freskódekoráció felső zónájában további *grisaille*-angyalkák sorakoznak, akik a kápolna két oldalán a Bíró ítéletének megfelelő szimbólumokat hordoznak: az oltárfülke íve alatt és a boltzat sarkainak embléma-szerű medalionjain a kiválasztottak jutalmát, koszorút, koronát, pálma- és olajágot a jobb oldalon, míg az ítélet jelképeit, a mérleget, a kardot, a lángpallást és a halálfejet Krisztus balján. Az oltárfülke belső ívének tövében két urna áll: a Megváltó jobbán a mennyei szeretet tüze parázslik, amelynek füstje il-latáldozatként száll az Atya felé (6. kép), míg túloldalt a pokol tüze lángol, amelytől irtózva fordulnak el az angyalok.

Az oltár két oldalának festett fülkéiben az őrangyal és a Tóbiást vezető Rafael áll (7. kép). Mindkettejüket, akik az ember lép-teit vigyázzák Isten felé vezető útján, gyakran ábrázolták a gonoszt legyőző Szent Mihállyal.²² Az oldalsó lunetták medalion-

jai ótestamentumi történeteket ábrázolnak: Ábrahám áldozatát, akinek Izsákra sújtó karját az Úr angyala fogja le, és Hágárt, akit gyermekével együtt angyalok táplálnak a pusztában. A ká-polna bal oldali falán nagyobb méretű, keretezett mezőben még egy *grisaille*-jelenet látható: Jákob álma. Az Ószövetség legnépszerűbb angyalos történeteiből látunk itt olyan válogatást, amely a hívek szeme elé tárja, hogy az égi lények miként vannak jelen a teljes üdvtörténetben, hogyan közvetítik Isten akaratát és kegyelmét az ember felé az Ószövetség idejében, a keresz-tény jelenben és a világ végén. A földi világba küldött angyalok az Isten és az ember közötti szövetség folytonos kísérői. Ennek fényében nyeri el értelmét az utolsó ítélet-freskó egyik leg-hangsúlyosabb eleme, a szívárvány is. A szívárvány a téma ábrázolásának a középkorban ál-talánossá vált motívuma, amelyet az isteni fenség Ezékiel és János látomásaiból ismert jelké-pének tartottak, de éppúgy kapcsolatba hoztak az Ószövetség nagy istenítélete, a vízözön történetében megörökített szívárvánnyal, amelyet Isten a bűnös világ elpusztítása után megbocsátása és az emberrel kötött új egyezsége jeleként küldött az égre. A képekkel foglal-kozó tridentinus teológusok (így például a leuveni Johannes Molanus) ilyen értelemben nyilat-koztak a végítélet-ábrázolások szívárványmotívumáról.²³ A formula a 18. században sem volt ismeretlen, s bár térben és időben egymástól meglehetősen távol a mennyezetfestészetben is születtek példái,²⁴ Winterhalder inkább grafikai ábrázolásokról ismerhette.

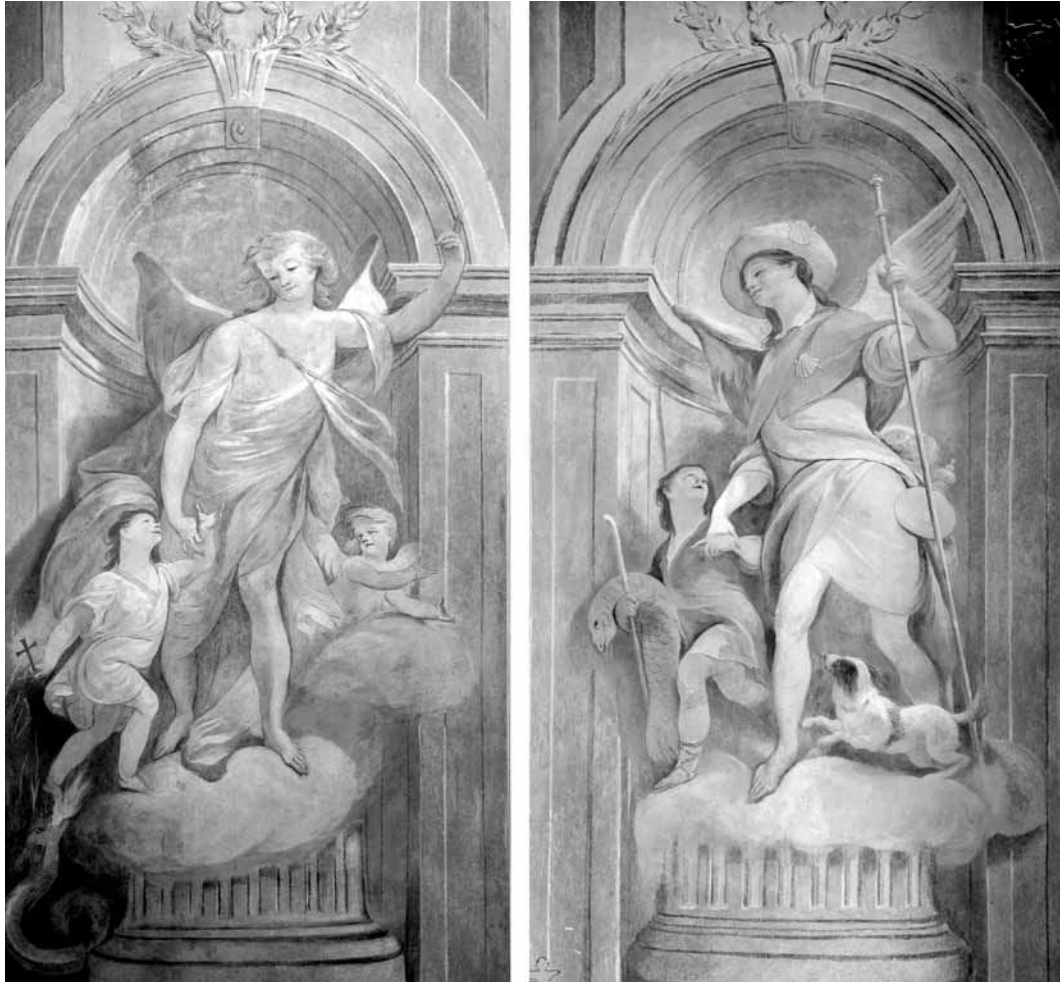
²² Annibale Carracci: Pietà-triptychon, 1604–1605, Róma, Galleria Nazionale d'Arte Antica, Carl Loth festménye, 1691, Ingolstadt.

²³ Johannes MOLANUS: *Traité des saintes images*. Louvain, 1570, Ingolstadt, 1594. Introd., trad., notes et index par François BOESPFLUG. Paris, Cerf, 1996. 2. 437.

²⁴ Johann Cyriak Hackhofer, 1716, Vorau, Ágoston-rendi templom, Johann Baptist Zimmermann, 1745, Wies, zárándoktemplom, Johann Christian Wink, 1791, Hörgertshausen, plébániatemplom.

6. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Füstáldozatot bemutató angyalpár*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, hevederív

7. kép. Ifj. Josef Winterhalter: *Őrangyal, Tóbiás és Rafael*, 1800.
Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, oltárfal

Egészen egyedülálló, ahogyan a mennyezetfestmény Máriát a jelenet részesévé teszi: szülei, Anna és Joachim társaságában, Krisztus jobbán áll, és az angyalokhoz hasonlóan koszorúval és pálmaággal várja az üdvözülteket (8. kép). Nem a végítélet-jeleneteken megszokott közbenjáró szerepében, hanem Krisztus jegyeseként, Ecclesia megtestesítőjeként áll előttünk. Krisztus és Mária misztikus jegyessége a mennyei főpap és egyháza összetartozásának kifejezője. Winterhalder dramaturgiájában az égi menyasszony a jelenet aktív szereplője, aki a kiválasztottaknak átadja jutalmukat, a koszorút és a pálmaágot, szimbolikusan megpecsételve Isten és népe új, végleges szövetségét. A kápolna ikonográfiai programja ezen a ponton szervesen kapcsolódik a székesegyház mariológiai freskódekorációjához. Winterhalder utolsó ítélet-kompozíciójában szokatlanul hangsúlyos még Mária szüleinek jelenléte is. Anna és Joachim nem csupán a szent atyafiság gondolatának jegyében vannak itt, ami kidomborítja a Boldogasszony „minden keresztények anyja” szerepét, hanem azért is, mert a témához szorosan kapcsolódik

8. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Az utolsó ítélet*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, mennyezetkép, részlet

Szent Annának a haldoklók, halottak patrónájaként való tisztelete.²⁵

Könnyen elképzelhető, hogy ezek a tematikus újítások, ikonográfiai lelemények magának Winterhaldernek tulajdoníthatók, aki Maulbertschhez hasonlóan kitűnt programszerkesztői képességeivel. Ami itt megnyilvánuló művészi nyelvezetét illeti, nem mond túlzottan sok újat róla, hiszen e művén is a Maulbertsch-ideáltípusok tőle megszokott ismétlését tapasztalhatjuk. A hasonló alakok halmozása és monoton ismétlése a szentély *Angyali üdvözetén* is mutatkozott, itt leginkább a mennyei szcena alsó regiszterében összesűfolt angyalfigurákon feltűnő (9. kép).

Néhol azonban egészen üdítő részletekkel is meglepi a szemlélőt: a Tóbiás után futó spániel foltos szőrét olyan friss, laza festőiséggel modellálta, hogy szinte Gainsborough képeinek faktúráját juttatja eszünkbe.

Ahogy a székesegyház mariológiai ciklusát is kiegészíti egy történeti témájú oltárkép, Dorffmaister István *Szent István megalapítja a pannonhalmi bencés apátságot* című festménye, a kápolnában is helyet kapott egy históriaábrázolás, *A vasvári káptalan megalapítása*

9. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *Az utolsó ítélet*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, mennyezetkép, részlet

²⁵ BALINT Sándor: *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998. 3. 120, 124.

10. kép. Ifj. Josef Winterhalder: *A vasvári káptalan megalapítása*, 1800. Szombathely, székesegyház, Szent Mihály-kápolna, bejárati fal, részlet

(10. kép). A vasvári Szent Mihály-társaskáptalant III. Béla alapította 1172–1196 között. 1578-ban a török előrenyomulása miatt levéltárával együtt Szombathelyre költöztették, ahol a püspökség megalapításáig működött, majd az egyházmegye székeskáptalanja lett²⁶ A lapos lunettába foglalt, monokróm festésű kép közepén lépcsős emelvényen zsinóros mentét és palástot viselve ül trónusán a szakállas aggastyánként ábrázolt király, és pecsétes adománylevelet nyújt át a prépostnak, aki négy kanonoktársa kíséretében alázatosan meghajolva veszi át az okmányt. Balra ifjú pap mutat rá a vasvári káptalan birtokaira, a hegyes-dombos vidékre. A jobb oldali boltív alatt Szombathely korabeli látképe tűnik fel a kiépült egyházmegyei központtal.

Miután Winterhalder e megbízásokat teljesítette, az építkezés és a dekoráció munkálatai félbeszakadtak, és Herzan Ferenc püspöksége idején is szüneteltek. Igen jól mutatja a mennyezetfestmények sérülékeny mivoltát, hogy már e rövid ideig tartó elhanyagoltság során is romlásnak indultak. Mivel a Herzan-korszakban az építkezés állt, a tetőszerkezet hibái miatt komoly beázások történtek. Eölbey kanonok a templom állapotáról szóló, a kamarához címzett jelentésében 1804-ben így írt: „az elhagyatott székesegyházban a denevérek és a madarak fészkeltek, a befolyó eső vize annak boltját megrongálta, a mennyezeti freskóknak már ekkor kész részét is megtámadta és a templom hajójában az állványok gerendái már-már rothadásnak indultak...”²⁷

Szombathely harmadik püspöke, Somogyi Lipót vette tervbe a mű folytatását. Ekkorra azonban már Winterhalder is meghalt, így a főhajó freskóinak kivitelezésére ismét új mestert kellett keresni. A megbízást a bécsi Anton Spreng kapta, aki 1807-ben 3400 forintért elvállalta, hogy megfesti a hosszház freskóját „Mária születésének ábrázolásával a megboldogult Maulbertsch által már elkészített vázlat alapján, egyéb, a mennyezethez tartozó építészeti díszítványokkal, és a római templomok ízlését követő díszítőelemekkel”, valamint „az orgonakarzat fölött Mária nevét néhány, a szeplőtelen fogantatásra utaló díszítvánnyal”. És mindeze-

²⁶ SILL Ferenc: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szerk. FÁBIÁN Árpád–SILL Ferenc. Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Hatóság, 1977. 173–242; ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, Pytheas, 2000. 72.

²⁷ Idézi: PATTANYÚS Manga: *A szombathelyi székesegyház mennyezet- és falképeinek restaurálás-története*. Kézirat. [Budapest], 2000, 6. (KÖH Tervtár 38.649.)

11. kép. Franz Anton Maulbertsch: *Mária születése*, 1795.
Vázlat a szombathelyi székesegyház hosszházának
mennyezetképéhez, olaj, vászon, 66x46 cm, Praha,
Národní Galerie, Ltsz. O 2609

12. kép. Anton Spreng: *Mária születése*, 1807.
Szombathely, székesegyház, a hosszház elpusztult
mennyezetképe. Archív fénykép,
KÖH Fotótár 007.520 Nd, részlet

ket „teljes szorgalommal és művészettel” oly módon készíti el, „hogy azok az eme székesegyházban már létező Winterhalder-féle képekkel a lehető legjobban összhangban álljanak, és sem a színezést, sem a rajzot, kifejezőerőt és díszítményeket illetően valódi műértőktől és művészek-től semmilyen megalapozott vagy a lényeges dolgokat érintő kifogás ne legyen támasztható”.²⁸ 1808-ban Somogyi még egy szerződést kötött Sprenggel: az oltárfülkék falára figurális és építészeti elemeket tartalmazó díszítőfestést készíttetett vele „vízfestmények” [*Wassermalereyen*] formájában.²⁹ A festő egyben elvállalta a még hiányzó mellékoltárképek megfestését is, amivel a székesegyház belső dekorációja teljessé vált.

Amikor Winterhalder az elsőként festett mennyezetképpel, az *Angyali üdvözlettel* ismét bizonyította sokat csodált Maulbertsch-utánzó képességét, és nem utolsósorban a vázlat továbbfejlesztésének és a képi panelek beépítésének azt a kreatív módszerét, amit mesterétől tanult, olyasvalamit mutatott fel, ami egyáltalán nem volt magától értetődő dolog a freskófestők körében. Ennek belátására elég a hosszház mennyezetképének sorsát megismerlünk.

²⁸ 1807. március 23. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 88, A/18.

²⁹ 1808. augusztus 24. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 88–89, A/19.

Szily legelső programvázlata szerint a hosszház freskója a négy nagy prófétának a hajópillérek fölött ülő szobra fölött a Máriára vonatkozó ótestamentumi próféciaikat ábrázolta volna, Mária születése pedig a négyezeti tér boltozatára került volna.³⁰ Miután azonban Maulbertsch a főkupolába Mária bemutatásának jelenetét javasolta, a Szűz születésének szcénája előbbre, a hajó boltozatára került, és az ótestamentumi próféciaik annak kísérőivé váltak. Szily a második, részletes programban sorolta fel először a Máriára vonatkozó ószövetségi szimbólumokat és prefigurációkat: „A kórustól a keresztházig terjedő második boltozatra Mária születése kerül, azonkívül az üresen maradt hely kitöltésére ismét jelképek, amelyek Máriára vonatkoznak, úgy mint: az előtűnő hajnalpír az Énekek éneke 6. fejezetének 9. sora szerint, azután a szentély Ezékiel prófétánál megénekelte, keletre néző külső kapuja, amely zárva volt, és amelyen egyedül Izrael Istene ment be. Ezékiel 44. fejezet, 2. sor. Ahogyan Gedeon gyapja is, amelyet imájára a harmat megnedvesített, míg a föld száraz maradt körülötte, és azzal ellentétben ismét csak kiszáradt, amikor a földet kívülről harmat lepte el, a Bírák könyve 6. fejezetének 37. sorában. A szent egyházatyák valamennyit Máriára vonatkozóan értelmezték.”³¹ A vázlat elkészültét Maulbertsch 1795 decemberében jelentette a püspöknek.³² Szily 1798 márciusában látta először, amikor Maulbertsch özvegyétől a három elkészült mennyezetkép-vázlatot megvásárolta. Schmutzer leírása kiemeli „a hely kitöltésére” odafestett szimbólumokat: a felderengő hajnalfényt, Gedeon gyapját és a jeruzsálemi Templom keleti kapuját.³³ Ma két, vászonra festett olajvázlatot ismerünk, az egyik a fő jelenetet (11. kép), a másik Gedeont³⁴ ábrázolja, ám lehetséges, hogy e két kisméretű színvázlat egy nagyobb vászonfestmény kivágott részlete, s valaha egybe tartoztak.³⁵

A kész művet ezekkel összevetve eléggé egyértelműnek látszik Spreng eljárása: Winterhaldertől eltérően ő csupán a kézhez kapott *modello* redukált kompozíciójának felnagyítására vállalkozott: szó sincs továbbfejlesztésről, rögtönzészzerű komponálásról. A vázlaton viszonylag bőven részletezett fő jelenet esetében ez kevésbé zavaró, viszont a másik három oldalon – amelyekhez Maulbertsch szokása szerint bizonyára csak néhány fontosabb alakot vázolt fel – feltűnő a motívumok hiánya, s különösen bántó a sarkok üressége.

A négyszögű felületet Maulbertsch nagyjából úgy tervezte kitölteni, hogyan a loukai és a prágai strahovi premontrei kolostor könyvtártermének mennyezetét: a középpütt mennyei fényben ragyogó fő motívumot az oldalak mentén körbefutó talajsíntelen jelenetek, figuracsoportok kísérik mind a négy oldalon külön nézőpontokra szerkesztett jelenetként. A bejárat felől érkező szemlélő elsőként a négyzet felőli oldalra festett *Mária születése*-jelenettel szembesült, amely sokalakos, kiterjedt szcénája volt, és a freskófelület felét kitöltötte (12. kép). A kép pereme fölött lépcsőzetesen emelkedő platón helyezkedtek el a főszereplők: balra baldachinos ágyon feküdt Szent Anna, akinek szolgáló kínált frissítő italt, előtte, a nézőnek félig háttal a turbános Joachim, kezében nyitott könyvvel. Középen bölcső állt, jobbra a szülésnél segédkező asszonyok. A kis Mária a bába ölébe fektetett fehér kendőn ült, feje körül dicsfény ragyogott. A bába a jobb kezében tartott lepellel készült betakarni a gyermeket, balján három asszony elragadtatással csodálta az újszülöttet, egyikük a gyermek bepólyálására előkészített gyol-

³⁰ *Gedanken von der in neuer Dom Kirche aufführenden Malhrey.* Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 78–79, A/3.

³¹ Lásd 7. jegyzet.

³² Maulbertsch Szilyhez, 1795. december 27. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 110, B/II. 22.

³³ Schmutzer Szilyhez, 1798. március 3. Közli: JÁVOR Anna: Josef Winterhalder d. J. in Ungarn. In: *Josef Winterhalder d. J. (1743 Vöhrenbach – 1807 Znojmo). Maulbertschs bester Schüler.* Hg. Lubomír SLAVÍČEK. Ausstellungskatalog. Museum Langenargen am Bodensee. Langenargen–Brno, 2009. 145–159: 158, 10. jegyzet.

³⁴ Olaj, vászon, 23,3×26,3 cm, Budapest, Szépművészeti Múzeum, Grafikai Osztály, ltsz.: 737.

³⁵ *Késő barokk impressziók. Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) és Josef Winterhalder (1743–1807).* Szerk. JÁVOR Anna–Lubomír SLAVÍČEK. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2009. 175, Kat. I. 39. (Jávor Anna)

csoport tekert. Mária feje fölött spirálisan terebélyesedve angyalsereg repkedett, a felhőgomolyagokon centrális templomépület állt, homlokzatának közepén boltíves kapu idézte az Úr templomának örökké zárt keleti kapuját, Mária szüzességének szimbólumát. A kupolás építményt a felkelő nap sugarai övezték, megjelenítvén az Énekek énekében leírt hajnalfényt.

13. kép. Carlo Maratta nyomán: *Mária születése*. Rézkar, 1645–1660. London, British Museum, ltsz. 1874,0808.1661

A jelenet megfogalmazását Jávor Anna Carlo Maratta képére vezette vissza (13. kép).³⁶ Ahogyan a baba kezében tartotta a kisdedet, ahogyan a segédkező asszonyok egymás felé fordulva beszélgettek és a csoportban a hozzánk legközelebb ülő nőalak a pólyát fogta, Maulbertsch szcénája valóban a metszetről is ismert Maratta-kompozícióra emlékeztetett. Más 17. századi példákon (Guido Reni, Francesco Albani, Nicolas Poussin vagy Jacques Callot művein) az esemény ünneplő mennyei gyülekezettel bővült, amit festők már ikonográfiai közhelyként alkalmazhattak. A zsánerszerű részletek tekintetében további fontos előképeket nyújthattak a téma 18. századi velencei feldolgozásai, így Nicolò Bambini 1720 körüli, Andrea Zucchi metszetén népszerűsített oltárképe, amelynek középpontjában freskónkhoz hasonlóan bölcső áll (14. kép). Giovanni Battista Pittoni 1730-as években festett oltárképét³⁷ azért érdemes kiemelni, mert a mű Pitero Monaco által rézbe metszett kópiájának felirata a szombathelyi mennyezet programvázlatához hasonlóan az Énekek éneke 6,9 hajnalpír-metáforáját idézi. A bibliai szöveggörnyezet azért is releváns, mert a képen felvonuló, az újszülöttet ünneplő asszonysereget az Énekek éneke mátkájának örvendező társaihoz hasonlítja: „A lányok, akik látják, boldognak hirdetik, királynők s ágyasok ünneplik.”

A freskómező evangéliumi oldalán sziklás magaslat volt látható, jobbra, a háttérben a messzeségre nyíló kilátás (15. kép). A szikla tövében kicsiny,

lombos fa nőtt, amelynek tövében Mózes ült keresztbe tett jobb lábáról saruját levéve. Balról sűrű cserjés látszott, amelyből kiemelkedett az égő csipkebokor. A Kivonulás könyvének 3–4. fejezetében leírt jelenet az Angyali üdvözlés és Mária szűzi anyaságának prefigurációja, aki átadta magát a Szentlélek tüzeinek, mégsem égett el.³⁸ Az „Égő, és meg nem emésztetett tsipkebokor” a magyar Mária-énekekben is elterjedt titulus.³⁹

Az orgonakarzat felőli oldal tájképszínpadát fákkal és bokrokkal benőtt magaslat alkotja, háttérében a tenger víztükrével (16. kép). A figurák által előadott jelenet – megismételve a székesfehérvári kármelita templom mennyezetképének (17. kép) motívumát – Illés próféta

³⁶ Uo. 174, Kat. I. 38. Általános ikonográfiai vonások: *LCI* 2. 120–125.

³⁷ Franca Zava BOCCAZZI: *Pittoni, l'opera completa*. Venezia, Electa, 1979. Kat. I. 3.

³⁸ *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hg. v. Engelbert KIRSCHBAUM S. J. Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1968–1976, I. 510–511.

³⁹ Idézet a Cavate litánia magyar változatából: *Katolikus egyházi énekek. 1660-as, 1670-es évek*. S. a. r. HOLL Béla. Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992. B. 201. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15.)

Andrea Zucchi, del. p. Niccolò Bambini
Natività di Maria Verg. Opera del K. Niccolò Bambini nella Chiesa di S. Stefano di Ven.^a
 Dedicata à S. E. la Sig.^a Procuratessa Elena Badier Piccini Casierca della Compagnia di S. Anna

14. kép. Niccolò Bambini után Andrea Zucchi: Mária születése.
 Rézkarc, 1720 körül. London, British Museum, Itsz. 1855,0609.1201

15. kép. Anton Spreng: *Mária születése*, 1807.
Szombathely, székesegyház, a hosszház elpusztult mennyezetképe.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.520 Nd

16. kép. Anton Spreng: *Mária születése*,
1807. Szombathely, székesegyház, a hosszház elpusztult mennyezetképe.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.520 Nd, részlet

Kármel-hegyi áldozatának történetét idézte (1Kir 18,30–46). Miután az égből érkezett tűz „megemésztette az égőáldozatot és a máglyát, még az árokban levő vizet is elnyelte”, Illés felküldte szolgáját, Elizeust, hogy figyelje, mikor küld az Úr esőt, maga pedig „fölment a Kármel csúcsára, leborult a földre, a térde közé rejtette arcát”. A tenger felől érkező felhőcske a leendő Istenszülő prefigurációja, „aki a megváltás jótéteményeivel árasztja el majd a világot”⁴⁰ E kévéssé ismert Mária-szimbólum, amit Maulbertsch korábbi művéből hozott magával, nyilvánvalóan a festő javaslatára került a programba, ahogyan Elizeus póza, alulnézetből ábrázolt expresszív karmozdulata is tükörképesen megismétlődött itt, egyben azt is bizonyítva, hogy Spreng milyen pontosan követte a neki átadott Maulbertsch-vázlatot. A Kármel-hegyi jelenet mellé a szombathelyi képmezőn egy másik, jóval elterjedtebb, a magyar imádságokban is jól ismert Mária-invokáció, Noé bárkája került, amelyet a festő baloldalt, a tenger vizén úszva ábrázolt.

A leckeoldalon a Bírak könyve 6–8. fejezetéből ismert ótestamentumi hős, Gedeon története elevenedett meg. Az Úr a midiániták elleni harc vezéréül szánta, angyalt küldött hozzá, aki az ifjúval az áldozatul hozott húst, kovásztalan kenyeret és levest sziklára helyezettte, majd kinyújtotta botját, mire tűz csapott ki a sziklából, és megemésztette az Úrnak szánt ajándékot (Bír 6,18–21). Gedeon az izraelita sereg élére állva másik csodajeleket is kért, így szólt Istenhez: „Ha valóban az én kezem által akarod megszabadítani Izraelt, amint mondtad, nézd, gyapjút teríték ki a szérűre. Ha csak a gyapjú lesz harmatos, a föld azonban száraz marad, ebből meg-

⁴⁰ MÁTÉFFY Brunó OCD: A székesfehérvári karmeliták. A székesfehérvári karmelita templom belseje (2. rész). *Kármel*, 6. 6–7. 1994. 10–11; SMOHAY András: Franz Anton Maulbertsch művei Székesfehérvárott. In: *Késő barokk impressziók*. 2009. i. m. 31–45: 38. a fehérvári freskó jelenetének előképéül Nesselthaler bibliaillusztrációját határozta meg. Ezt a szombathelyi mennyezetkép utólag megerősítheti, hiszen a Maulbertsch-vázlatra visszavezethető freskón a helyszín és a földre boruló próféta ábrázolásában még pontosabban követi a grafikai előképet.

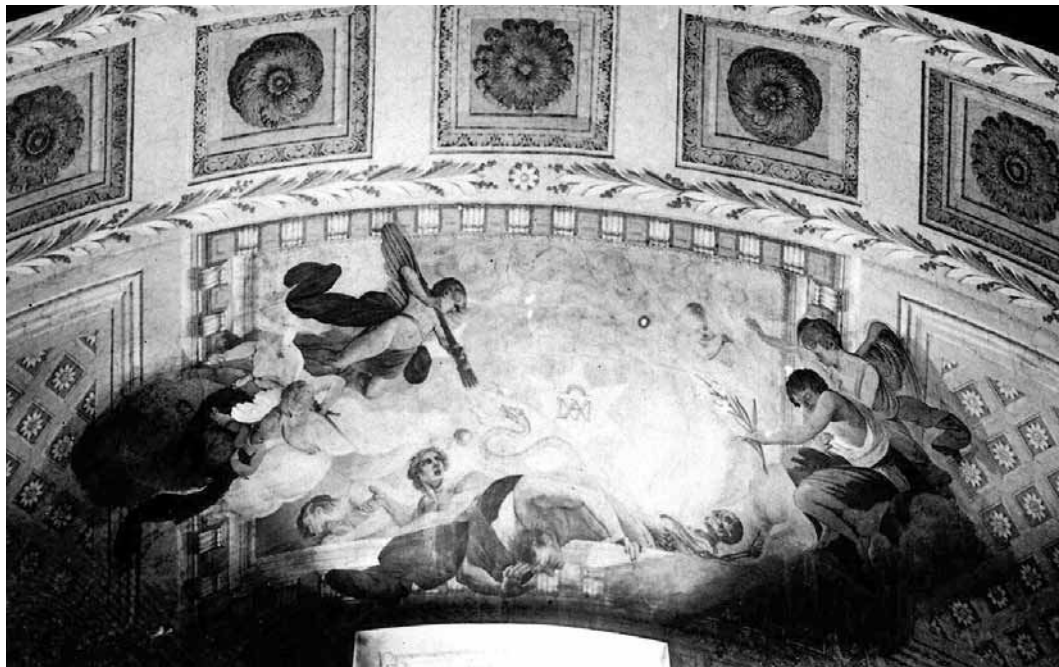
17. kép. Franz Anton Maulbertsch: *A Skapuláré Királynéjának megdicsőülése*, 1768.
Székesfehérvár, kármelita templom, mennyezetkép a szentélyben

tudom, hogy te szabadítod meg Izraelt a kezem által, amint mondtad.” Majd miután ez megtörtént, azt kérte, „a gyapjú maradjon száraz, s legyen harmatos körös-körül a föld” (Bír 6,36–40). Gedeon gyapja Mária szüzi anyaságának jelképe,⁴¹ a Boldogasszony gyakran ismételt invokációja⁴² lett. A freskón valószínűleg a két epizód együttes ábrázolása volt látható. Az égben angyal lebegett, aki botjával lángra lobbantotta a sziklahalomra állított edényt, amely körül sűrű füst gomolygott. Visszanézett a képmező bal oldalán álló Gedeonra, aki immár vezérként, római katonai viseletben állt, jobbában hegyes dárdát emelve a magasba. Az archív fényképről nem vehető ki, de talán a lebegő angyal alatti sziklán feküdt a gyapjú. A jelenetet két-két katona keretezte: balról lándzsás alakok figyelték a csodát, jobbról a nézőnek háttal ülő páros látszott, az egyik harcos bal kezének gesztusával társa felé fordulva, izgatottan magyarázta az eseményeket.

Mária életének ószövetségi előképekkel kísért ábrázolása nem ritka a barokk mennyezetfestészet történetében. Melchior Steidl az ellwangeni Schönenbergkirche szentélyének

⁴¹ *Marienlexikon*. Hg. Remigius BÄUMER–Leo SCHEFFCZYK. St. Ottilien, EOS, 1988–1994. II. 636; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, i. m. II. 125.

⁴² „Csudák csudája, / Gedeon gyapja, / Kire szállt égnek harmatja, / Malasztal teljes, / Istennek kedves / Virágszál, Jézus szent Anyja”: NÁRAY György: *Lyra Coelestis*. Tyrnaviae, Typis Academiae, 1695. 22. Továbbá lásd a *Boldog Asszony Nevezetiről és a Jesu Salvator* című énekeket: *Katolikus egyházi énekek 1608–1651*. S. a. r. HOLL Béla. Budapest, Akadémiai, 1974. 44, 350. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7.) Kopcsányi Mártonnak a Mária-invokációkkal kapcsolatos, egyházzatyákra hivatkozó elmélkedése (*A Boldog Szűz Maria élete*. Bécs, 1631) teológiai magyarázatot is nyújt a témához: uo. 452–455.

18. kép. Anton Spreng: *A szeplőtelen fogantatás allegóriája*, 1807.
Szombathely, székesegyház, az orgonakarzat elpusztult mennyezetképe.
Archív fénykép, KÖH Fotótár 007.520 Nd, részlet

mennyezetén az Immaculata megdicsőülését (1711) négy medalionképpel egészítette ki, amelyek a megbízó kívánságára a loretoi litánia legfontosabb Mária-predikátumait jelenítik meg, s ott látjuk az áldozatot bemutató Noét és az égő csipkebokor előtt térdelő Mózes.⁴³ Joseph Wannemacher Immaculata-freskóját (1754, Deggingen, Ave Maria-búcsújárótemplom, hosszházmennyezet) hat medalionkép övezi: ezek sorában Mária-szimbólumként ott az égő csipkebokor vagy az özönvíz után sértetlenül partra vetődött bárka („expers naufragii”).⁴⁴

Az orgonakarzat freskójának témája eredetileg Ábrahám áldozata lett volna.⁴⁵ A szeplőtelen fogantatás ábrázolását legkorábban az újabb, részletes tervezet említi, amely kitér arra, hogy a kép Máriát ne testi alakban, hanem allegorikusan jelenítse meg, „mivel Mária születése majd csak a második boltozaton következik”. Az érthetőség kedvéért javasolja Mária nevének odafestését, a kígyó ábrázolását az almával és a földgömbbel. További szimbólumként ajánlja a csipkebokrot, „amely ég, ámde nem hamvad el”, vagy az Énekek Éneke bogáncsok között nőtt liliumát, „illetve a szeplőtelen fogantatás más hasonló jelképeit, tetszés szerint kiválasztva és elosztva”.⁴⁶ Maulbertsch a képhez nem készített vázlatot, és Winterhalder sem jutott el a megfestéséig. Spreng a témát a mennyei erőknek a halál és a gonosz erők feletti győzelmeként jelenítette meg (18. kép). A kép sémája a Mária nevének megdicsőülése-ábrázolástípust⁴⁷ követi: középpontjában felhős égbolton a Szűz ragyogó fényű hatszögű csillagba foglalt monog-

⁴³ Ernst GULDAN: *Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv*. Graz–Wien, Hermann Böhlau, 1966. 233.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Lásd 30. jegyzet.

⁴⁶ Lásd 7. jegyzet.

⁴⁷ Lásd pl. Martin Engelbrecht metszetét: Gregor Martin LECHNER–Werner TELESKO: *Barocke Bilder-Eytherkeit. Allegorie – Symbol – Personifikation. Ausstellung des Graphischen Kabinetts des Stiftes Göttweig*. Benediktinerstift Göttweig, 1993. 181, Kat. 67b.

ramja állt, amely bevilágította a jelenetet. Alatta Szily programvázlatának megfelelően a kígyó és az alma utalt az eredendő bűnre, csontváz a halálra, a kép keretén kívülré görnyedő, lebukni készülő démoni alak és balra két, kétségbeesett arccal menekülő figura a legyőzött sátáni hatalomra. Mária diadalában angyalsereg segédkezett: az egyik angyal fent fáklya tűzével támadt a kígyóra, társa karddal volt felfegyverkezve, a jobb oldal fő figurája pedig a tisztaság szimbólumával, a liliummal igyekezett megfékezni ellenfeleit. A kép erőteljes illuzionisztikus hatással – az architektúra-festésnek némi egyszerűsítéssel a keresztházat díszítő rendszerét megismételve (2. kép) – azt a benyomást keltette, mintha a figurák a boltozatba vájt nyíláson keresztül a templom terébe hatoltak volna: a figurák áthágták a festett kereteket, árnyékot vetettek a felületre. Kapossy János leírása szerint a freskómezőt „sötét, borongós” színvilág jellemezte „az okkersárga és kék, a sötétvörös és halványzöld barokk kontraszthatásával”.⁴⁸ Egyebekben Spreng művészi teljesítményét nemigen lehet megítélni, mivel a ránk maradt fényképfelvételek nagy valószínűséggel akkor készültek, amikor a freskók már nem voltak érintetlenek. 1894-ben Hidasy Kornél püspök a székesegyház belső restaurálási munkálatait kezdeményezte. A két évig tartó munkálatok folyamán előbb a szentély újult meg, majd a kereszthajó és a főhajó, végül a Szent Mihály-kápolna. „Az így megtisztított mennyezetképek ma is igen jó állapotban vannak – írta Kapossy 1922-ben –, csupán a nagykupola mennyezetéről hullt le kisebb-nagyobb darabokban az átázott vakolat, szerencse, hogy az így támadt foltok – még kedvező helyen lévén – az ábrázolást magát nem rongálták meg.”⁴⁹ De 1934-ben a MOB kérésére újabb felújítás kezdődött, és Mikes János szombathelyi püspök megbízásából ifj. Lődör Jenő festőművész „kijavította a romlásnak indult részeket és újra festette a hiányokat”.⁵⁰ A hosszház és az orgonakarzat mennyezetképéről fennmaradt archív fényképen jól érzékelhető a fejek modern átfestése.

János Jernyei Kiss

Maulbertsch's Heritage and the Ceiling Decorations of the Cathedral of Szombathely 3. *The Conclusion to the Story*

Josef Winterhalder the Younger made his appearance first as the loyal pupil of Maulbertsch when painting the ceiling decorations of the cathedral of Szombathely's choir and crossing and then emerged as a late master of Baroque illusionistic compositions. When János Szily concluded a contract with him in September 1798, he commissioned him to paint, in addition to the dome and its pendentives (on which I have written in an earlier article), the vaulting and aisle walls of the transept and the Saint Michael Chapel.

⁴⁸ KAPOSSY 1922. i. m. 41. E helyütt nem térek ki a hat mellékkápolna falára festett „vízfestményekre”, amelyekre Somogyi 1808. augusztus 24-én kötött szerződést Sprenggel, aki egyben elvállalta a még hiányzó mellékkápolnák megfestését is, amivel a székesegyház belső dekorációja teljessé vált. Közli: KAPOSSY 1922. i. m. 88–89, A/19. Minden egyes oltár fölél az oltárképen ábrázolt szent jelvényeit tartó angyalcsoporthoz került, az oldalfalakra pedig „a templom architektúrájának megfelelő díszítményeket” festettek. Az elkészült dekorációról sem részletes leírás, sem fényképfelvétel nem maradt fenn, mindössze Géfin Gyula vázlatos tartalmi ismertetésére hagyatkozhatunk, aki felsorolja a képciklus fő jeleneteit: GÉFIN 1943 i. m. 32–36. Az archív fotóanyagban csupán egyetlen felvételen, a Szent István-kápolna összképén vehetők ki a dongaboltozatra festett angyalalakok: KÖH Fotótár 026.436 PD.

⁴⁹ KAPOSSY 1922. i. m. 36, PATTANTYÚS 2000 i. m. 6.

⁵⁰ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi székesegyház*. Szombathely, Martineum, ²1945. 46.

The decoration of the transept was first mentioned four years earlier during discussions with Maulbertsch. For the vaulting and the aisle walls the bishop intended “stories befitting the altars of Saint Martin and Saint Quirinus” (the side altars of the transept). In the case of earlier, larger cycles, such as the parish church in Pápa or the bishop’s palace in Szombathely, Maulbertsch had only discussed the subject matter of smaller or less important pictures that were painted in the grisaille with the people who were commissioning the wall paintings during the actual execution of the compositions. Decisions regarding the topics of these secondary scenes had been almost entirely entrusted to him. Winterhalder, Maulbertsch’s successor, painted a group of angels worshipping the saints above the side altars and groups of angels painted in grisaille in niches at the base of the vault (with attributes and heavenly rewards of the saints). In the quadrangular fields on the aisle walls, above the confessional booths and the portals leading to the side spaces, four wall paintings were made: in the southern transept Saint Quirinus is dragged to Sabaria and the prison guard Marcellus is baptised, and in the northern transept there is a depiction of Saint Martin with the beggar and the Dream of Saint Martin.

For the decoration of the Saint Michael Chapel located on the right-side of the choir and accessible from the northern transept, the canon János Eölbey concluded a contract with Winterhalder in 1800. The archangel was given a separate place of worship in the cathedral of Szombathely because he was the ancient patron saint of the collegiate chapter of Vasvár, which had been transferred here. For the altarpiece of the chapel, bishop Szily himself had brought a copy of Guido Reni’s well-known Saint Michael painting from Rome. As a complement to this subject, the vault was decorated with the scene of the Last Judgement. This depiction stems from archaic formulas of the subject, following the iconographical rules that had already crystallized in the Middle Ages. Nevertheless, it is made unique by the manner in which Mary is depicted in the company of her parents, Anna and Joachim, standing to the right of Christ and, like the angels, awaiting the blessed with wreaths and palm branches. This motif links the composition of the chapel to the iconographic program of the cathedral, namely the fresco cycle centring around the figure of the Virgin Mary.

To the right of the altar Winterhalder painted the figure of the Guardian Angel and to the left a depiction of the Archangel Saint Raphael. The wall bears his painting of the Dream of Jacob in the manner of a relief, and one finds a depiction of the foundation of the chapter of Vasvár above the entrance in a lunette. The architectural details were painted by Martin Michl.

Following the death of Winterhalder, in 1807 Lipót Somogyi, the third bishop of Szombathely, commissioned Anton Spreng from Vienna to decorate the nave. Spreng painted a fresco of the Birth of Mary based on sketches by Maulbertsch. A comparison of the finished work with the surviving fragments of the study sheds light on Spreng’s creative process: contrary to Winterhalder, Spreng merely enlarged the rough composition he received as a preparatory study. Lastly, he painted the Immaculate Conception above the organ-loft. The composition recalls the allegorical depictions of the Glorification of Mary and represents the subject as the triumph of heavenly powers over death and evil forces.